

MIROSLAV GLAVIČIĆ

TRI RIMSKODOBNA NATPISA IZ SENJA

Miroslav Glavičić
Filozofski fakultet u Zadru
HR 23000 Zadar

UDK:930.27:904"652"(497.5 Senj)
Izvorni znanstveni članak
Ur.: 1996-11-14

Pri inventarizaciji kamenih spomenika iz porušene crkve sv. Franje u Senju uočena su tri rimskodobna natpisa. Obrađujući ih u članku, autor donosi restituciju njihova teksta, datira ih i posebno analizira podatke koje donose.

Natpisi koje postavljaju Marko Gnorije Satir (*M. Gnorius Satyrus*) svojoj kćeri Gnoriji Sekundini (*Gnoriae Secundinae*) i Flavija Prokula (*Flavia Procula*) svome mužu Justu rodom iz Neapolisa (*Iusto Neapolitano*) su nadgrobni. Prvi natpis datira se u polovicu 2. st., a drugi natpis na kraj 3., odnosno početak 4. st. Spomenute osobe na ovim natpisima istočnoga su podrijetla, a u tom je kontekstu posebno zanimljiva pretpostavka da je *Iustus* bio kršćanin.

Treći natpis spada u grupu natpisa javnog karaktera, a govori o proširenju svetišta (*aedem ampliavit*) boga Libera. Datira se okvirno u 2. st.

Crkva sv. Franje sagrađena je, zajedno sa samostanom, godine 1558. kao nadomjestak za crkvu i samostan sv. Petra koji su, kao i sve druge građevine koje su se nalazile izvan gradskih zidina, nekoliko godina ranije razgrađeni da bi se dobio prijeko potreban i kvalitetan građevinski materijal od kojega je sagrađen ponos i simbol grada Senja - tvrđava Nehaj. Osim što se koristila za obavljanje kršćanskoga kulta, crkva sv. Franje bila je i grobljanska, tj. od njezine izgradnje pa do otprilike kraja 18. st. u njoj su pokapani najugledni senjski građani, od kojih su mnogi bili slavnoga uskočkog podrijetla.¹ Mjesta njihova ukopa obilježena su kamenim nadgrobnim pločama, koje su, uz vrijedni inventar koji je

¹ Ante GLAVIČIĆ, *Stara i nova groblja, grobovi na području grada Senja i šire senjske okolice (I)*, Senjski zbornik, 19, Senj, 1992, 86-87.

djelomice činio i inventar iz crkava porušenih izvan gradskih zidina tijekom 16. st. (poglavito frankopanske zadužbine sv. Petra, ili je kamena plastika ugrađena kao spolija), davali crkvi uz svetost i dodatni dignitet. Tako je crkva sv. Franje ostala duboko ukorijenjena u svijesti Senjana kao jedna od najznačajnijih svetinja grada. Pobudila je i pozornost znanstvenika pa su izrađeni njezini arhitektonski snimci, vjemi opisi, prijepisi nadgrobnih natpisa i fotografije.² To je sreća jer se u Drugom svjetskom ratu zbila velika nesreća. Naime, pri katastrofalnom bombardiranju u listopadu 1943., kada je u ruševine pretvoren velik dio grada, do temelja je srušena i crkva sv. Franje. Kada se pristupilo raščišćavanju ruševina, pod vodstvom dr. Vuka Krajača, ulomci kamene plastike i nadgrobnih ploča iz sv. Franje preneseni su u dvorište Župnog ureda, a manji dio pohranjen je u prizemlju tvrđave Nehaj. U dvorište Župnog ureda deponirani su i spomenici iz drugih sakralnih građevina. Isto tako, tu su privremeno (a nekoliko ih se tu nalazi i danas) pohranjeni i arheološki spomenici na koje se naišlo slučajno pri građevinskim radovima ili su bili otkriveni tijekom arheoloških istraživanja prije nego je 1962. osnovan Gradski muzej.

Već više od 50 godina, koliko je proteklo od rušenja crkve sv. Franje, postoji stalna želja Senjana da se uredi taj sveti prostor. Međutim, to još nije učinjeno, jer ranije inicijative nisu uspjele. Želeći pokrenuti rješavanje problematike uređenja prostora crkve sv. Franje, Gradsko se poglavarstvo, odnosno Odbor za zaštitu povijesne jezgre grada Senja, odlučilo na inventarizaciju kamenih spomenika koji su se ranije nalazili u njoj. Posao je povjeren Blaženki Ljubović, koja je na temelju ranijih popisa i vlastitog očevida dokumentirala postojeće stanje te među srednjovjekovnom građom odlično uočila tri rimskodobna natpisa. Objavio ih je Enver Ljubović,³ ali, budući da natpisi nisu valjano restituirani i interpretirani, a nije korištena ni relevantna arheološka i epigrafička literatura, držim da ih treba još jednom objaviti. Budući da ne želim kritizirati raniju objavu, a poglavito ne želim da se moj članak shvati kao neopravdan i zlonamjeran napad, opisat ću natpise i interpretirati ih onako kako je to uobičajeno u stručnoj literaturi. Dodat ću tome i vlastita razmišljanja i spoznaje do kojih sam došao obađujući sve dosad poznate natpise iz antičke Senije kao i

² Mile MAGDIĆ, *Topografija i poviest grada Senja*, Senj, 1877, 19-29; Ivan KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Nadpisi sredovječni i novovjeki na crkvah, javnih i privatnih sgradah itd. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1891, 242-254, br. 808-854, passim; Pavao TIJAN, *Senj, Kulturno-historijska šetnja gradom po priloženom tlocrtu*, Zagreb, 1931, 34-37; Gjuro SZABO, *Arhitektura grada Senja, Hrvatski kulturni spomenici*, 1, Senj, Zagreb, 1940, 42-43 i 62-65.

³ Enver LJUBOVIĆ, *Antički natpisi iz Senja*, Usponi, povremenik za književnost i kulturu, 12, Senj, 1996, 158-163.

Sl. 1. Natpis Marka Gnorija Satira.

istražujući njezinu cjelokupnu arheološku problematiku.⁴ Sve one koji dvoje u moju namjeru molim da pročitaju raniju objavu, i uspoređvši je s ovom, sami prosude. Dakle, nakon nešto dužeg uvoda, koji je prijeko potreban za bolje razumijevanje članka, slijedi opis i interpretacija triju antičkih natpisa iz Senja.⁵

Natpis Marka Gnorija Satira

Među kamenim spomenicima iz crkve sv. Franje, pohranjenim u dvorištu Župnog ureda, nalazi se nadgrobni natpis koji je povodom smrti svoje kćeri dao

⁴ Miroslav GLAVIČIĆ, *Natpisi antičke Senije*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 35(20), Zadar, 1994, 55-82, Miroslav GLAVIČIĆ, *Antička Senija - spomenici i topografija*, magistarska radnja, Zagreb, 1994.

⁵ *Senjski zbornik* znanstveni je časopis u kojemu se obrađuju teme iz raznih znanstvenih područja. Da bi približio arheološku (epigrafičku) temu članka svim čitateljima *Senjskog zbornika*, tj. ljudima različita interesa i obrazovanja, zbog kojih se također ispisuju stranice *Zbornika*, i tako ga učinio čitljivijim, ponekad sam u tekstu ili bilješkama dao i nešto šira pojašnjenja, koja se stručnjacima mogu činiti nepotrebnim.

postaviti Marko Gnorije Satir (Sl. 1.). Natpis je uklesan na dobro obrađenoj sivoj vapnenačkoj ploči (veličina: 38(46) x 35 x 11 cm), uokviruje ga trostruka profilacija, a sa strana je, kako se opaža na lijevoj strani, tabula ansata pelte tipa. Nedostaje njezin završetak na desnoj strani, zato tu nisu sačuvane ni profilacije ni završetak natpisa. Otprilike po sredini ploče postoji lom koji je nastao ili pri vađenju natpisa na mjestu nalaza ili zbog pritiska drugih kamenih ploča koje su bile naslagane na njemu. Na površini ploče uočavaju se tragovi crvenkastog bojanja natpisne površine, tj. prednjeg dijela ploče. Opažaju se i neznatni ostaci žbuke, pa se može pretpostaviti da su oštećenja ploče nastala pri sekundarnoj uporabi.

Unutar natpisnog polja uklesan je u 4 retka natpis, od kojega je sačuvano:

D · M · S · M · G
 SATYR GNO
 SECVNDIN · FI
 A XIIX · V · F · SIBI · ET

Visina slova 1. retka iznosi 4 cm, a 2.-4. je 3,8 cm. Kao razdjelnice između sigli i riječi u 1., 3. i 4. retku upotrijebljene su trokutaste distinkcije. Ligatura nema. Na desnom sačuvanom kraju uočavaju se okomite haste slova, i to u 1. retku slova N, u 2. retku slova R i u 3. retku slova L. Unatoč oštećenju natpis je moguće dopuniti i restituirati s gotovo stopostotnom sigurnošću.

Naime, na rimskodobnim natpisima zbog ograničenoga prostora natpisnog polja dolazi do skraćivanja riječi, a rabe se i uobičajene kratice za pojedinu vrstu natpisa. Tako je to i ovdje. Jedina je prava nepoznanica gentilno ime, od kojega je u 1. retku sigurno sačuvano *G*, a u 2. retku *GNO*, ali tu pomaže relevantna stručna literatura. Usporedbom ovdje sačuvanih početnih slova gentilicija (obiteljskoga imena) s onima koji su dosad poznati u rimskoj pokrajini Dalmaciji, zaključujem da se radi o pripadnicima obitelji Gnorija. Gentilicij *Gnorius* italskoga je podrijetla, a na našem prostoru zabilježen je u Nadinu (*Nedinum*), gdje je neki Faust bio oslobođenik Kvinta Gnorija i kao takav preuzeo je, nakon što je postao punopravni rimski građanin, gentilicij svoga gospodara.⁶ No vratimo se na početak natpisa gdje stoje sigle posvetne formule bogovima *Manima - D(iis) M(anibus)* - pojačane siglom *S* od *sacrum*. Sljedi ime u nominativu onoga koji je dao postaviti natpis, tj. siglom *M* označeno pretime (*Marcus*), zatim

⁶Geza ALFÖLDY, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Beiträge zur Namenforschung, Neue Folge, Bh. 4, Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag, 1969, 88.

gentilicij *Gnorius* i kognomen *Satyr(us)*.⁷ Na nadgrobnom natpisu mora se navesti ime pokojnika. To je Gnorija Sekundina, čije je ime zbog pomanjkanja prostora napisano skraćeno u dativu *Secundin(ae)*. Rodbinski odnos s prethodno spomenutim Markom Gnorijem Satirom, čija je bila kćer, doznajemo iz imenice *filia*, koja je napisana kraticom *fil* (u dativu razriješeno *filiae*). Na završetku 3. retka natpisa postoji mala dvojba. Budući da je riječ o nadgrobnom natpisu u kojemu su točno navedene godine života pokojnice, moglo bi se pretpostaviti da je nakon kratice *fil* još mogla stajati npr. skraćunica od pridjeva u dativu ženskog roda *defunctae*. No kako se ne može pouzdano odrediti stvarni broj slova koji je mogao stati do kraja natpisa, moguću dopunu *umrloj*, jer je to jasno iz konteksta pa se ne bi baš ništa bitno promijenilo, u restituciji neću uzeti u obzir. Na nadgrobnim natpisima može se navesti broj godina života pokojnika. Ovdje je to navedeno siglom *A* (*annorum*) i brojem *XIIX*. Rimski broj osamnaest može biti dvojako napisan: oduzimanjem od broja dvadeset (*duo-de-viginti*), kako je tu učinjeno, ili dodavanjem na broj petnaest, kako to danas činimo (*XVIII*).⁸ Pri kraju natpisa nalaze se za nadgrobne natpise uobičajene sigle formule *v(ivus) f(ecit)*, a natpis završava također na nadgrobnim natpisima uobičajenom formulom *sibi et [suis]*.

Natpis u restituciji glasi: *D(iis) M(anibus) s(acrum) M(arcus) Gn[orius] / Satyr(us) Gnor[iae] / Secundin(ae) fil(iae) / a(nnorum) XIIX v(ivus) f(ecit) sibi et [suis]*.

U prijevodu: Posvećeno bogovima Manima. Marko Gnorije Satir Gnoriji Sekundini, kćeri od 18 godina (koja je umrla u 18. godini), sebi i svojim, učinio je za života.

Već je na prvi pogled uočljivo da su slova natpisa isklesana u pravilnim vodoravnim redovima, s neznatnom razlikom u visini, lijepom kapitalom,

⁷ Punopravni rimski građanin imao je tri imena: *praenomen* (predime), koje se bilježilo početnim slovom, *nomen gentile* (porodično ime, gentilicij) i *cognomen*, neku vrstu nadimka koje je u stvari bilo ime po kojemu se netko razlikovao od drugih, ponekad vrlo brojnih, s istim predimonom i gentilicijem. Osobe nerimskog podrijetla kada bi postali rimski građani, npr. robovi po oslobođenju, uzimali su predime i gentilicij onoga koji im je dao građansko pravo, a njihovo pravo ime došlo bi kao kognomen. Takav je po svoj prilici bio slučaj s ovdje spomenutim Satirom.

⁸ Isto vrijedi i za brojeve četiri, osam i devet i druge koji se sastoje od navedenih brojeva (Usp. Arthur E. GORDON, *Latin Epigraphy*, Univ. of California Press, Berkeley - L.A., 1983, 46). Taj za nas danas neuobičajeni način pisanja brojeva dokumentiran je i na drugim natpisima s našega područja, npr. *Corpus inscriptionum Latinarum* (skraćeno *CIL*) III, 2075 (Salona) - *XIIX*; *CIL* III, 2082 (Salona) - *XIIX*; *CIL* III, 2561 (Salona) - *XXIIX*; *CIL* III, 2593 (Salona) - *XIIX*; *CIL* III, 9392 (Salona) - *XIIX*; *CIL* III, 6366 (Bigeste) - *XLIIIX*; *CIL* III, 15004 (Burnum). Na podacima se najljepše zahvaljujem kolegici Anamariji Kurilić.

brižljivo i kvalitetno. Čini mi se da postoji više elemenata u oblikovanju i duktusu slova koji upućuju na 2. st. nakon Krista. Kako se tu ipak radi o nadgrobnom natpisu lokalne provenijencije, a dataciju natpisa na temelju paleografskih karakteristika mogu dati samo najiskusniji, ne bih se upuštao u paleografsku analizu. Kvaliteta izrade očituje se i u izradi profilacija, a dojam upotpunjuje fino obrađena cjelokupna površina ploče. Okvirnu dataciju natpisa možemo odrediti pomoću epigrafskih karakteristika. Navodim samo dvije najbitnije. Najprije je to posvetna formula bogovima Manima, koja se, nakon pojave koncem 1. st., u ovako skraćenom obliku (*D M* ili *D M S*) uobičajila na nadgrobnim natpisima našega područja već na prijelazu iz 1. u 2. st., i drugo, skraćena formula *v(ivus) f(ecit)*, uz dopunu *sibi et suis*, odlika je natpisa iz ranoga principia, tj. vremena do oko godine 160. nakon Krista. Tako su utvrđene donja i gornja granica datacije, odnosno natpis datiram u razdoblje od početka do sredine 2. st.

Za dataciju je često važna i onomastička analiza i ranije spoznaje. Naime, kognomen *Satyrus* upućuje na osobu istočnoga, grčkoga, odnosno maloazijskog podrijetla,⁹ i nižeg socijalnog statusa. U našim krajevima pojavljuje se samo sporadično, kao npr. u Saloni gdje je zabilježen jedan oslobođenik istoga imena.¹⁰ Ponavljam kako je u Nadinu također zabilježen oslobođenik nekog Gnorija. Zato zaključujem da je Marko Gnorije Satir, oslobođenik istočnoga podrijetla, istaknuvši se u službi nekog Gnorija, nakon što je postao punopravni rimski građanin došao u Senju ili je tu zaslužio svoje građansko pravo. Bilo jedno ili drugo činjenica je da je sposoban i poduzetan čovjek imao što raditi u pomorskom i trgovačkom gradu poput Senje. Dokazano je da u 2. st. dolazi do snažnog gospodarskog i svekolikog razvoja Senje, te da u njoj postupno i Orijentalci, kao što je Satir, preuzimaju u ukupnosti javnoga života grada ako ne vodeću a onda ravnopravnu ulogu s Italicima. Držim da i ovo razmišljanje pruža čvrsti oslonac navedenoj dataciji, a ako bih morao biti konkretniji, skloniji sam dataciji natpisa u razdoblje oko polovice 2. st., nego nekoj ranijoj.

Natpis Flavije Prokule

U Crkvi sv. Mateja, za koju se danas ne zna gdje se nalazila, pronađen je natpis koji postavlja Flavija Prokula svome mužu Justu rodом iz grada

⁹ Etimološki je, dakako, povezan uz Satira, pratitelja grčkog boga vina, no to nipošto ne znači da se nekoga tko nosi to ime može povezati uz kult Dioniza, tj. njegova rimskoga pandana Libera. To isto vrijedi i za Aurelija Dionizija, koji se spominje na natpisu *CIL* III, 10055 također pronađenom u Senju.

¹⁰ G. ALFÖLDY, *Die Personennamen...*, 287.

Sl. 2. Natpis Flavije Prokule (*CIL* III, 3019).

Neapolisa (Sl. 2.). O natpisu se pisalo na temelju podataka iz literature i prijepisa u *CIL-u*,¹¹ dok pri nedavnoj inventarizaciji građe iz crkve sv. Franje nije nađen njegov donji lijevi dio. Radi se o ploči od bijeloga vapnenca (sačuvane dimenzije iznose: 38 (gore) i 22 cm (dolje) x 35 x 11 cm) na čijoj se površini nalaze ostaci žbuke, koja dokazuje sekundarnu uporabu. Na natpisnom polju, koje uokviruju profilacije, djelomice su sačuva četiri posljednja retka natpisa:

NAPO
SF·VIVA
TVIVM·
IT

¹¹ Matija Petar KATANČIĆ, *Istri adcolarum geographia vetus e monumentis epigraphicis, marmoribus, numis, tabellis eruta et commentariis illustrata*, Budae, 1827, 22, br. 131; Josip KLEMENC, *Senj u prehistorijsko i rimsko doba*, Hrvatski kulturni spomenici, Monografije, 1, Senj, Zagreb, 1941, 4; M. ZANINOVIĆ, *Stanovništvo velebitskog podgorja u antici*, Senjski zbornik, 10-11, Senj, 1984, 34; M. GLAVIČIĆ, *Natpisi...*, 74-75; *CIL* III, 3019.

Slova su duboko i prilično nemarno uklesana,¹² što uz lošiju kvalitetu vapnenca, grublju površinu i oštećenja nastala sekundarnom uporabom i kasnije tijekom pohrane daje dojam rustičnosti. U 2. i 3. sačuvanom retku između riječi su distinkcije. Ligatura nema. Za restituciju sačuvanog teksta, kao i natpisa u cijelosti, pomaže prijepis u *CIL-u*. U 1. sačuvanom retku vidljiv je neznatni ostatak okomite haste slova *L*. U 4. sačuvanom retku, možda zbog oštećenja natpisne površine, a možda su bila isklesana u 3. retku, ne razabiru se slova *SV* (*posuit*) kako bi se to očekivalo prema prijepisu u *CIL-u*.

Natpis u restituciji glasi: [*Flavia Pro / cula Iusto / coniugi suo*] / *N(e)apol[itano] / s(ibi) f(ecit) viva [ti] / tulum [po / su]it*.

U prijevodu: Flavija Prokula svome suprugu Justu N(c)apolitanu i sebi učinila je živa, tj. za svojega života, i postavila natpis.

Držim da pri ovakvoj restituciji natpisa, koja je dosad i više puta objavljena, postoji nelogičnost. Naime, pojavljuju se dva glagola,¹³ koji su, doduše, po značenju različiti, ali u kontekstu u biti srodni. K tome su još i oba glagola karakteristična za nadgrobne natpise. Možda se baš u tome krije razrješenje nelogičnosti, jer tražeći moguće analogije na natpisima koje sam pregledao, nisam naišao da se na nekom natpisu pojavljuju ta dva glagola. Osim toga oblik *fecit*, povezan sa siglom *v* pridjeva *vivus*, 3, karakterističan je za razdoblje ranoga, a oblik *posuit* za razdoblje kasnoga principata. Značajno je i da se na natpisima kasnog principata susreće neskraćeni nominativ pridjeva *vivus*, odnosno *viva*. Budući da između slova *S* i *F* nema distinkcije,¹⁴ čini mi se logičnim pretpostaviti da je došlo do greške pri pisanju, odnosno umjesto *F* treba biti *E*.¹⁵ U rimsko doba rijetki su bili oni koji su znali čitati i pisati, a klesar koji je izrađivao nadgrobne i druge spomenike s natpisom nije to trebao znati. Bilo mu je dovoljno da na temelju napisanog predložka zna lijepo precrtati i isklesati slova. Pri tome su moguće greške, pa je i u ovom slučaju zbog sličnosti slova *E* i *F* (a možda ni predložak nije bio točan) došlo do njihove zamjene, odnosno klesar je pogriješio. Ako je moja prosudba točna, a predložena restitucija valjana, završetak natpisa glasio bi: *se viva titulum posuit*.

¹² Visina slova u 2. sačuvanom retku iznosi 4,5 cm, u 3. retku 3,5 cm i u 4. retku 4 cm.

¹³ Sigla *f* 3. lica jednine indikativa perfekta aktivnog glagola *facio*, 3, *feci*, *factum* (*fecit*) i 3. lica jednine indikativa perfekta aktivnog glagola *pono*, 3. *posui*, *positum* (*posuit*).

¹⁴ Prema onom što se vidi, a isto i prema prijepisu u *CIL-u*, distinkcije su samo između riječi, a niti jedna nije skraćena.

¹⁵ *se* je akuzativ lične povratne zamjenice.

Pri ranijim objavama natpis nije točno datiran, a pogriješilo se i kod određivanja narodnosne pripadnosti spomenutih.¹⁶ Razlog je pogrešnom datiranju carski gentilicij *Flavius*, koji su dobivali oni (oslobođenici i vojnici po prestanku vojničke službe) koji su građansko pravo stekli od Flavijevaca, odnosno cara Vespazijana, Tita ili Domicijana. Dakle, na temelju gentilicija natpis je datiran na kraj 1. ili početak 2. st. Imena supružnika (*Procula* i *Iustus*) latinska su, pa se samo po sebi nametnulo njihovo italsko podrijetlo. *Iustus* se još zvao i *Neapolitanus* zato što je bio rodod (ili je došao od tuda) iz grada Neapolisa. Budući da je u Rimskom Carstvu bilo mnogo gradova istoga naziva, nije se moglo točno odrediti na koji se to Neapolis odnosi. Ipak, budući da se radi o "Italicima", najlogičnije je da se taj grad identificirao s Neapolisom u Kampaniji, tj. današnjim Napuljom.¹⁷ Sve to navodim kako bih pokazao da se, jer ranija datacija i proglašavanje supružnika Italicima ima osnova, može lako upasti u zamku pa onda i pogriješiti. Tu, za sada samo pretpostavku, nastojat ću obrazložiti.

U Saloni, glavnom gradu rimske pokrajine Dalmacije, čija je sačuvana epigrafska građa daleko najbrojnija, čest je gentilicij *Flavius*.¹⁸ Epigrafičkom analizom dokazano je da su brojniji oni koji se datiraju u razdoblje kasnoga nego oni datirani u rani principat. Dokazano je, također, da su brojni salonitanski Flaviji došli s Istoka ili su bili istočnoga podrijetla. I kognomen *Proculus* (*Procula*) dokumentiran je na brojnim salonitanskim natpisima iz doba kasnoga principata, a i inače je u cijeloj Dalmaciji jedan od najčešćih.¹⁹ *Iustus* je latinski kognomen,²⁰ ali, budući da je bio posvuda raširen, mislim da njegova pojava na natpisima iz kasnog principata više ne mora značiti i italsko podrijetlo pojedinca. Stoga sam skloniji i grad Neapolis, po kojemu se Justo nazivao i Napolitanac, ubicirati u neku istočnu pokrajinu Carstva.²¹ Dakle, onomastička analiza pokazuje da se radi o stanovnicima Senije koji su orijentalnog podrijetla (*Procula*) ili su u nju došli izravno s Istoka (moguće *Iustus*). Ta činjenica pomiče dataciju natpisa u razdoblje podmaklog 2. st., odnosno kada se tome dodaju još i epigrafske karakteristike natpisa, o kojima je bilo riječi kod restitucije teksta i koje ga

¹⁶ M. ZANINOVIĆ, *Stanovništvo...*, 34; M. GLAVIČIĆ, *Natpisi...*, 74-75.

¹⁷ M. ZANINOVIĆ, *Stanovništvo...*, 34.

¹⁸ G. ALFÖLDY, *Die Personennamen...*, 38-41.

¹⁹ G. ALFÖLDY, *Die Personennamen...*, 274-275.

²⁰ G. ALFÖLDY, *Die Personennamen...*, 225.

²¹ Na Istoku je bilo više Neapolisa pa nije moguće reći da je Justo bio rodod iz baš nekog određenog. Za Neapolis usp. *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaften*, 1935, 16/2, 2110-2113.

nedvojbeno određuju kao natpis kasnoga principata, najranija datacija je druga polovica 2. st. nakon Krista.

Muškarac je u rimsko doba, ili po rođenju ili nakon što je postao punopravni rimski građanin, imao tri imena. *Tria nomina* ima na prethodno opisanom natpisu spomenuti Marko Gnorije Satir, a ovdje spomenuti muškarac zove se *Iustus*, odnosno ima samo kognomen. Jedno ime oznaka je čovjeka najnižeg socijalnog statusa, npr. roba. Budući da je spomenuti *Iustus* bio muž Flavije Prokule, koja je očito rimska građanka, on u trenutku sklapanja braka nije mogao biti rob. Osim toga natpis pripada razdoblju kasnog principata kada dolazi do promjena u imenskom obrascu koji se s jedne strane skraćuje, a s druge proširuje. Naime, ograničeni broj rimskih prenomena u širem krugu ljudi gotovo da nije imao razlikovno značenje. Nakon godine 212. kada Karakala dodjeljuje građansko pravo svim stanovnicima Carstva, a s masovnim dodjeljivanjem građanskog prava nastavljaju i sljedeći carevi, pojavljuje se mnoštvo novih rimskih građana s gentilicijima careva koji su im to pravo dali. Obiteljska imena careva (*Aelius*, *Aurelius*, *Flavius*, *Septimius*) tako su učestala da se na natpisima pišu skraćeno. Dakle, gentilicij u razlikovanju ne znači puno, a prenamen se više i ne piše. Osobe se razlikuju prema kognomenu, ali i tu se, kada je riječ o starim latinskim kognomenima, događa slično kao i s gentilicijem. Zbog učestalosti niti kognomeni nisu dovoljni za razlikovanje, pa se uz njih sve češće javljaju tzv. *signa* ili *supernomina*, koja u 4. i 5. st. potpuno prevladavaju. Nešto slično pretpostavljam i za Justa. Naime, latinski kognomen *Iustus*, koji je bio dovoljan za prepoznavanje unutar obitelji ili užeg kruga ljudi, nije bio dovoljno razlikovan u sredini gdje je osoba istog imena bilo više ili puno. Iz tog razloga, premda postoji pojašnjenje odnosa (bračnog) s Flavijom Prokulom, bila je potrebna dopuna *N(e)apolitanus*. Držim da je *N(e)apolitanus* kognomen izveden prema podrijetlu, a ne pravi *agnomen* ili *signum*. Ipak, i uloga i značenje su mu isti (Justo Napolitanac, tj. koji je bio rodom iz Neapolisa ili kojega su možda zvali još i Napolitanac). Tako je postignuto da i slučajni prolaznik pokraj groba zna tko je tu pokopan.

Na temelju samo jednog imena ne možemo znati kakav je bio društveno-socijalni status pojedinca. U obzir dolaze tri mogućnosti: bio je rob, došljak bez građanskog prava ili kršćanin. Justo je bio oženjen rimskom građankom pa prve dvije mogućnosti otpadaju, a treća se, zbog odsutnosti drugih podataka, može samo smjelo pretpostaviti. Pretpostavku temeljim na dataciji i podrijetlu pokojnika. Naime, gentilicij *Flavius* može se dovesti u svezu s carevima iz 4. st., a i inače je dokazano da je taj gentilicij jedan od najčešćih koji se tijekom 4. i 5. st. javljaju na natpisima u Dalmaciji. Dakle, ima elemenata za datiranje natpisa u 4.

st., a tome se ne bi protivila pojava samo jednog imena, pojačana kognomenom u funkciji supernomena. Da je kojim slučajem to jedno ime kasnolatinsko sa završetkom na *ius*, poput *Honorius*, *Innocentius*, *Memorius* i sl., ne bi bilo dvojbe da se radi o kršćaninu. Ipak, budući da je kognomen *Iustus* posvuda raširen i u doba kasnoga carstva, držim mogućim da je dotični zbog podrijetla i datacije natpisa kršćanin, koji to još nije smio otvoreno pokazati. U prilog tome išla bi moguća datacija natpisa na početak 4. st., otprilike u doba Konstantina Velikoga ili njegovih nasljednika.²² U to doba kršćani tek postaju ravnopravni s drugima, a dok kršćanstvo postane jedina službena vjera, proći će još vremena. Kršćani su građani drugog reda, koji svoje vjerske obrede vrše na skrovitim mjestima i samo u krugu poznatih. Njima je možda pripadao spomenuti Justo čije se kršćansko vjerovanje, radi zaštite obitelji i ukorijenjenog straha od progona koje su protiv kršćana provodili pojedini carevi, nije posebno isticalo. Imajući u vidu razvoj društvenih, vojnih, pa i vjerskih prilika u Carstvu tijekom 4. st., mislim da nije pretenciozno zaključiti da već tada u Senji postoji manja kršćanska zajednica, koja će se postupno širiti i tek kasnije preuzeti vodeću ulogu. Toj prvoj kršćanskoj zajednici u Senji mogao je pripadati Justo sa svojom obitelji. Priznajem da za takvu pretpostavku nemam baš čvrstih argumenata, ali je ipak iznosim kao prilog u istraživanju gotovo nepoznatih početaka kršćanstva u Senju.

Natpis posvećen bogu Liberu

U prizemlju tvrđave Nehaj nalazi se ulomak natpisa koji je odlično uočen kao rimskodobni (Sl. 3.). Postoje dvije mogućnosti kako je tu dospio. Prije je rečeno kako je dio nadgrobni ploča iz crkve sv. Franje pohranjen u tvrđavi Nehaj, ali kako taj ulomak i veličinom i načinom klesanja slova odudara od onih iz sv. Franje, nije sigurno da je donesen odande. Druga je mogućnost da je pronađen pri restauraciji tvrđave u kojoj je bio ugrađen kao i drugi brojni ulomci arhitekture, grbova i natpisa iz porušenih objekata izvan gradskih zidina. No, ni to nije pouzdano. Kako bilo da bilo, činjenica je da se sada nalazi u tvrđavi Nehaj i da pripada vremenu antičke Senje.

Na ploči od bijeloga vapnenca (sačuvane dimenzije: 25 x 36 x 15 cm) uklesan je natpis od kojega su samo djelomice sačuvana tri retka:

L
AEDEM
AM

²² Budući da sam ranije za dataciju rabio termine *rani* i *kasni principat*, valja reći da datacija natpisa na početak 4. st. predmnijeva razdoblje *dominata*, tj. razdoblje nakon godine 285.

Sl. 3. Natpis posvećen bogu Liberu.

Primjetna je razlika u veličini pravilnih slova kapitale, što uz jedino cjelovito sačuvanu riječ natpisa *aedem* omogućava njegovu djelomičnu rekonstrukciju. Veličine slova *L* u 1. retku kazuje da se radi o posveti bogu Liberu, čije je štovanje u Senji potvrđeno već jednim natpisom i nalazom mramorne kompozije u kojoj lik Libera zauzima središnje mjesto.²³ Posvetu božanstvu potvrđuje i riječ *aedem* u 2. retku natpisa, tj. akuzativ jednine imenice *aedes*, *-is*, *f.* (hram, svetište). U 3. retku jasno se vide slova *AM* dok se dva sljedeća samo naslućuju, a mogla bi biti *PL*. Prema tome, u 3. bi retku mogao biti oblik glagola *amplio*, *1.* (proširiti), tj. 3. lice jednine indikativa perfekta aktivnog *ampliauit*.

U djelomičnoj rekonstrukciji natpis bi glasio: *L[ib(ero) Pat(ri) ...] / aedem [...] / ampl[iauit ...]*.

²³ Branimir GABRIČEVIĆ, *Une inscription inédite provenant de Senia*, *Archeologica Iugoslavica*, Beograd, 1956, 53-56; Ante GLAVIČIĆ, *Izveštaj arheološkog iskapanja na Šteli u Senju 1972. godine*, *Senjski zbornik*, 5, Senj, 1973, 462-463.

Po svom karakteru, iako ima posvetu božanstvu, natpis ne pripada grupi posvetnih natpisa, nego onih javnih koji su postavljeni na građevinama i drugim javnim objektima. Dakle, radi se o munificijenciji - javnoj gradnji. Stoga je rekonstrukciju moguće još hipotetički dopuniti, ali sadržaj se bitnije ne bi promijenio. I ovo što imamo jasno kazuje da se radi o proširenju Liberova hrama koje je netko učinio iz točno određenog razloga, koji je mogao biti naznačen. Šteta što nije sačuvano ime dedikanta, jer se vjerojatno radi o Italiku, koji je očito imao dovoljno novca za tako veliku investiciju, a na taj način mogao je i ispuniti svoju obvezu koju je kao mogući član gradskog vijeća imao prema zajednici.

O ubikaciji Liberova svetišta u Senji zasad postoje dva mišljenja. Više je puta u literaturi to svetište ubicirano u blizinu svetišta *Magnae Matris*.²⁴ Za takvu ubikaciju, osim smještaja u samo kultno središte grada, nema čvrstih argumenata. Dijelovi mramorne kompozicije u kojoj središnje mjesto pripada Liberu, pronađeni su u vodospremi rimskodobnog kupališta na Šteli.²⁵ Prvi natpis koji potvrđuje postojanje Liberova svetišta, pronađen je kao pokrov groba nekropole u Čopićevo naselju.²⁶ Obje lokacije, napose ona u Čopićevo naselju, poprilično su udaljene od hrama *Magnae Matris*, odnosno, radi bolje orijentacije, današnje katedrale, da bi se dijelovi mramorne kompozicije bacili u vodospremu na Šteli, odnosno natpis sekundarno upotrijebio pri gradnji groba izvan grada u današnjem Čopićevo naselju. Držim da je svetište u kojemu se nalazila spomenuta mramorna kompozicija sa središnjim prikazom Libera bilo negdje u blizini, ili, preneseno na topografsku situaciju današnjega grada, na prostoru Tvornice trikotaže "Neda" i nogometnog igrališta. U blizini je postojao kupališni kompleks, ali, sudeći prema potezu zidova koji su se ukazali u sjeveroistočnom profilu iskopa Školske športske dvorane,²⁷ i kompleks drugih zgrada javne namjene. U prilog toj ubikaciji Liberova svetišta, ali opet samo hipotetički, mogla bi ići spomenuta mogućnost da je drugi natpis posvećen Liberu pronađen pri restauraciji tvrđave Nehaj. Poznato je da je Lenković za potrebe gradnje tvrđave porušio sve objekte izvan zidina srednjovjekovnoga Senja. Tako su porušeni samostan i crkva sv. Petra te niz pratećih i drugih zgrada na tom prostoru. Na razgrađene zidove, ili samo temeljne ostatke, rimskodobnih i recentnih građevina nailazili smo i za

²⁴ B. GABRIČEVIĆ, *Une inscription ...*, 56; Julijan MEDINI, *Epigrafički podaci o munificijencijama i ostalim javnim gradnjama iz antičke Liburnije*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 3, Zadar, 1969, 51.

²⁵ A. GLAVIČIĆ, *Izvještaj arheološkog...*, 462-463.

²⁶ B. GABRIČEVIĆ, *Une inscription...*, 53.

²⁷ Miroslav GLAVIČIĆ, *Izvješće o arheološkom nadzoru i zaštitnom istraživanju na prostoru izgradnje Školske športske dvorane u Senju*, Senjski zbornik, 22, Senj, 1995, 37-39T. III-VII, Prilog XII.

Sl. 4. Natpis o gradnji kurije antičke Senije pronađen godine 1971.
na Širokoj kuntradi.

vrijeme vršenja zaštitnih arheoloških istraživanja na prostoru izgradnje Školske sportske dvorane. Na žalost, osim dokumentiranja uočenog zbog načina izvođenja iskopa nismo uspjeli ništa konkretnije istražiti. Dakle, postoji mogućnost da ulomak drugog natpisa sa spomenom Liberova svetišta potječe s tog ili obližnjeg prostora. Bilo bi dobro kada bi se pravim istraživanjem ili sretnim nalazom potkrijepila ili osporila izrečena pretpostavka o ubikaciji Liberova svetišta negdje na prostoru oko Sv. Petra ili u njegovoj blizini. Postoji mogućnost da se i u Čopićevu naselju nalazio objekt koji može biti u svezi sa štovanjem Libera.

Zanimljivo je da na dva natpisa sa spomenom Libera susrećemo tri naziva za njegovo svetište: *templum*, *aedes* i *aedicula*. Postoji razlika u uporabi i značenju tih riječi, no o tome nekom drugom prilikom. Na ulomku natpisa nema epigrafičkih elemenata koji bi pomogli pri njegovu datiranju. Zato se njegova datacija može dobiti samo analogijom sa spomenutim i ranije pronađenim nalazima, koji, dokazujući posebno štovanje Libera u Seniji, okvirno datiraju i ovaj natpis u razdoblje 2. stoljeća nakon Krista.

Sl. 5. Natpis sa spomenom puka antičke Senije (*CIL* III, 3016).

* * *

Dosad su bila poznata 22 antička natpisa iz Senije.²⁸ Iako je to mali broj, ipak se njihovom analizom mogu dobiti zanimljivi podaci o svekolikom životu toga važnog antičkoga grada. Prilog daljnjem istraživanju su i dva dosad nepoznata natpisa (natpis Marka Gnorija Satira i posvetni natpis bogu Liberu), dok je treći (natpis Flavije Prokule) bio poznat otprije, ali samo prema prijepisu. Analiza nadgrobno natpisa, koji Marko Gnorije Satir podiže svojoj u osamnaestoj godini života umrloj kćeri Sekundini, još je jedan dokaz da je u strukturi stanovništva rimskodobne Senije u 2. st. znatan broj onih koji su bili

²⁸ M. GLAVIČIĆ, *Natpisi...*, 77. Njima treba pridružiti i dva posvetna natpisa bogu Mitri pronađena kod crkve sv. Mihovila na Vratniku, gdje se u rimsko doba nalazila putna postaja i ispostava carinskog ureda. Za natpise s Vratnika vidi: Šime LJUBIĆ, *Rimski natpisi otkriti tečajem god. 1891. u Hrvatskoj*, *Viestnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, 15, 1, Zagreb, 1892; Josip BRUNŠMID, *Kameni spomenici Hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu*, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, n.s., 9, Zagreb, 1907, 135-136, br. 237; Josip KLEMENC, *Senj u prethistorijsko i rimsko doba*, *Hrvatski kulturni spomenici*, 1, *Senj*, Zagreb, 1940, 5; Ante GLAVIČIĆ, *Arheološki nalazi iz Senja i okolice (II)*, *Senjski zbornik*, 3, *Senj*, 1967-68, 18-21; Karl PATSCH, *Lika u rimsko doba*, *Ličke župe*, Gospić, 1990, 86-88 (prijevod na hrvatski: Zlata Derossi); M. GLAVIČIĆ, *Natpisi...*, 67-69.

orijentalnog podrijetla. Tu spoznaju potvrđuje i drugi nadgrobni natpis, koji pak svome mužu Justu Napolitanu podiže supruga Flavija Prokula. Pri njegovoj analizi pretpostavio sam mogućnost da je Justo bio kršćanin i datirao natpis na kraj 3., odnosno početak 4. st. Bio bi to najmlađi natpis iz antičke Senje. Treći je natpis još jedna (treća) potvrda postojanja svetišta boga Libera, čiji je kult, sudeći prema nalazima, u Senji bio posebno štovan.

Dakle, ovdje obrađena tri rimskodobna natpisa iz Senja potvrdila su neke ranije spoznaje, ali i otvorila nove pravce u promišljanju ukupnosti arheološke problematike rimskodobne Senje. Do novih spoznaja i zaključaka može se doći samo daljnjim, po mogućnosti konkretnim terenskim arheološkim istraživanjima, koja moraju biti stručna.

DREI IN SENJ GEFUNDENE INSCRIFTEN AUS RÖMISCHER ZEIT

Zusammenfassung

Bei der Inventarisierung der Steindenkmäler aus der zerstörten Kirche des hl. Franciscus in Senj wurden drei Inschriften aus römischer Zeit erblickt. Der Autor des Artikels bearbeitet sie, restituiert ihre Texte, datiert sie, und abgesehen analysiert die mit den Inschriften gebundenen Daten.

Die Inschriften befinden sich auf den Grabsteinen die *Marcus Gnorius Satyrus* seiner Tochter *Gnorina Secundina* (*Gnorinae Secundinae*), und *Flavia Procula* ihrem Gatten *Iustus* von *Neapolis* (*Iusto Neapolitano*) gesetzt hatten. Die erste Inschrift wird um die erste Hälfte des 2. Jh-s datiert, und die zweite um die Wende des 3. Jh-s. Die auf den Grabsteinen erwähnten Personen stammen aus Orient, und in diesem Kontext ist die Voraussetzung, daß *Iustus* ein Christ wäre, besonders interessant.

Die dritte Inschrift gehört zur Gruppe der Inschriften von öffentlichem Charakter, und spricht über die Erweiterung des Heiligtums (*aedem ampliavit*) des Gottes *Liber*. Sie wird um das 2. Jh. datiert.

THREE INSCRIPTIONS FROM SENJ FROM ROMAN TIMES

Summary

While making an inventory of stone monuments belonging to the ruins of St. Francis Church at Senj, there were noted three inscriptions from Roman times. The author, while dealing with this subject in his article, presents the restitution of their texts, dates them and pays special attention to the analyzes of the datas presented therein.

The inscriptions, which were engraved by *M. Gnorius Satyrus* to his daughter *Gnorinae Secundinae* and by *Flavia Procula* to her husband *Iusto Neapolitano*, are being in fact the epitaphs. The first inscription was dated first half of the 2nd c. and the other one the end of 3rd c. resp. early 4th c. The persons, mentioned in those epitaphs, are of eastern origin, but specially interesting assumption in the context is that *Iustus* was Christian.

The third inscription belongs to a group of inscriptions having public character and speaks about enlargement of the sanctuary of the God *Liber*. It is being dated about 2nd century.